

ŽELEZNIKI OB ZLOMU STARE JUGOSLAVIJE IN V PRVIH ZAČETKIH REVOLUCIJE

Socialna struktura prebivalstva takratne občine Železniki je bila močno diferencirana. Bile so revne družine, ki so občasno živele celo od miloščine, stalni delavci, vseh vrst obrtniki, trgovci in gostilničarji, do težkih veleposestnikov. Za blažitev revščine je zadnje leto pred vojno skrbela občina, ki je od ljubljanskega trgovskega podjetja »Prevod« dobavljala vagone koruze in jo deloma brezplačno, deloma pa proti plačilu delila številnim potrošnikom. Revščina se je zlasti stopnjevala v zadnjem času bližajoče vojne. Vsak dan so vtikali v vojaške sukne več fantov in družinskih očetov. Prav družine vojaških vpoklicancev so bile največ odvisne od Prevodove koruze. V letu 1941 je koruza postala glavno hranilo za večino delavskega prebivalstva, kot je bila deset let prej v obdobju znane svetovne gospodarske krize.

Vojna je bila tako blizu, da so jo vsi že čutili in so postajali malodušni tudi tisti, ki so imeli redno zaposlitev.

V gostilnah so možje in fantje mnogo politizirali in ugibali, kaj se bo zgodilo z Jugoslavijo. Narahlo sta se začela oblikovati dva tabora. Prvi je bil v manjšini in je nastajal pod vplivom nemških in nekaterih nemško usmerjenih veleposestnikov; drugi pa je združeval delavce, dninarje in bajtarje. Prvi so pričakovali red in trde Hitlerjeve roke, drugi so pa pričakovali izboljšanje, vendar niso vedeli, kako naj bi do izboljšanja socialnega položaja prišlo. Hitlerju niso zaupali, ker so bili prebivalci Železnikov in vse Selške doline že takrat zelo narodno zavedni, ilegalne organizacije KP, ki bi še pred razpadom poskrbela za usmerjanje in politično osveščanje ljudi, pa ni bilo. Obe najmočnejši stranki v kraju JRZ in JNS sta bili dovolj nacionalno pobarvani, da ni nobena gojila simpatij z nemškimi nacisti; obe sta bili pa tudi nasproti komunistom. Ta odnos je omogočal, da so posamezni nemški simpatizerji dvigali glave in sem in tja odkrito agitirali za Hitlerja, češ da bodo Nemci zagotovo izboljšali socialni položaj delavcu in odpravili revščino.

Fašistični napad na Jugoslavijo prebivalcev Železnikov ni iznenadil, temveč je le sprostil napetost, ki je vladala med ljudmi že nekaj mesecev. Umik stare jugoslovanske vojske z mejnih položajev — Rupnikove linije — je samo izpolnil nadaljnja pričakovanja ljudi, ki so na splošno računali, da se bo skorpumpirana država hitro razletela. Prvotni vtis umika vojske je bil zlasti na mladino v Železnikih tako močan, da so se nekateri fantje na vrat na nos odločili in odšli kot prostovoljci z vojsko proti Ljubljani in naprej na Dolenjsko, kjer so doživeli splošni razpad armade in se že po nekaj dneh razočarani vrnili v Železnike.

Že prvo noč po odhodu vojske so prebivalci Železnikov navalili na vojaška skladišča in odnesli najprej hrano, nato pa vse ostalo, kar je kdo imel za uporabno. Nekateri so zakopavali »kante« z jedilnim oljem in mastjo, tobak in podobne dobrine; drugi, ki so imeli manj sreče v skladiščih, so pa marsikateremu srečniku še do jutra ali pa naslednjo noč izpraznili zasilno skrivališče in tako pridobljeno robo odnesli domov. Tudi na občinski urad so ljudje navalili in zahtevali razdelitev koruze, ki je bila v občinski kleti. Stvar se je tako zaostrila, da so nekateri prijeli celo za orožje in so padli prvi streli, vendar brez posledic. Vsakdo je nekaj dobil in so se zato duhovi pomirili.

Nastopila je druga noč po razpadu.

Na Jesenovcu »V njivah«, kjer je bila vojaška baza z delavnicami in skladišči bencina, je bilo do noči vse izpraznjeno, le nekaj sto sodov bencina in motornega olja je ostalo nedotaknjena. Pričakovali smo že italijanske okupatorje, ki bi kljub temu, da je jugoslovanska vojska za seboj razstrelila mostove in nekatere odseke ceste iz Podbrda, že lahko prodrli skozi nezavarovane ovire do Železnikov. To noč je Rado Benedik iz Železnikov zbral »Fajgel nove tri fante« — Janka, Toneta in Franceljna Lotriča, Janka Kralja in Kristanovega Joža, da smo izvedli prvo sabotažno akcijo proti okupatorju. Z velikim ključem smo najprej odprli okoli 50 sodov avtomobilskega olja in takoj nato še več sto sodov bencina. Ker je s ključem šlo prepočasi, smo bencinske sode preluknjali kar s krampom in v dobri uri napravili celo poplavo z bencinom. Toliko pameti smo kljub 18 letom imeli, da ni nihče pri tem delu prižigal in kadil cigarete. Na smrt smo prestrašili gospodarja gostilne Draga Dolenca na Jesenovcu, ki je bil neposredni sosed bencinskega skladišča. Najmanjša neprevidnost z ognjem bi mu lahko v hipu spremenila dom v gorečo baklo. Zavaroval se je tako, da je z največjo naglico skopal jarek po vsej dolžini svojega vrta in s tem zaprl pot bencinu, ki je počasi tekkel po nagnjenem svetu proti njegovi hiši. Delo smo temeljito opravili z zavestjo, da si Italijani svojih avtomobilov ne bodo že v Železnikih napajali z zaplenjenim bencinom. Ker je bila situacija zelo nejasna, smo se razšli še v noči in tudi Drago Dolenc, ki nas je videl, okupatorjem naslednje dni ni vedel ničesar povedati.

Šele na velikonočno soboto se je pojavila v Železnikih italijanska vojska. Prišli so do trga, ko je ravno iz cerkve stopala velikonočna procesija in so zvonili zvonovi. To je izrabila tedaj fašistična propaganda. V ljubljanskem »Slovincu« so zapisali, da je hrabro italijansko vojsko ljudstvo sprejelo s procesijami in zvonjenjem.

V Železnikih so Italijani tedaj zasedli le občino in žandarmerijo, glavnina pa je nadaljevala pot proti Ljubljani. Italijanski okupator je bil v prvih dneh v Železnikih zelo neogljen. Kmalu se je razširila vest, da se bodo umaknili in da jih bodo zamenjali Nemci. Res so že po desetih dneh odšli in v Železnikih smo drugič občutili »interregnum«. To pot so bili prebivalci bolj resni, ker so slutili hujšega okupatorja — Nemce. Po enem tednu brezpravnega stanja so Nemci takoj vzpostavili svoj režim, ki se je močno razlikoval od italijanskega. Utrdili so takratne tri občine v Selški dolini — Sorico, Železnike in Selca. Vsi lastniki orožja so morali oddati svoje lovsko in športno orožje na občini. Pred občino so vsi lastniki motornih vozil morali oddati tudi svoje motorje in avtomobile, razen dr. Strnadove, ki je bila edini zdravnik v Selški dolini. Dalje so na občini morali oddati hranilne knjižice vsi, ki so imeli naložen svoj denar v inozemstvu. Nepokornežem so Nemci napovedali stroge sankcije.

Mladino so najbolj prizadeli z zapovedjo o oddaji vsega orožja stare jugoslovanske vojske. Za kršilce so napovedali smrtno kazen. Tako je postalo skrivanje orožja zelo nevarno, a hkrati za mlade najbolj privlačno in zanimivo delo. Kmetje so iz okoliških vasi z vozovi dovažali puške, mitraljeze, bombe in drugo municijo, da je občinska klet v kratkem času postala bogato skladišče lahkega orožja.

Sam sem bil v tistem času uslužbenec na občini in eden izmed tistih, ki jih grožnje niso prisilile k mirovanju. Miro Klopčič, Janko Kralj, Marjan Šmid in Fajgelnovi trije fantje smo kmalu začeli odnašati razno robo iz občinskih kleti. Po bližnjih gozdovih in celo na podstrešjih obeh cerkva v Železnikih smo poskrili precejšnje zaloge orožja, ne da bi vedeli, kdaj ga bo možno uporabiti proti okupatorju. Večji del tega so pozneje dobili borci Selške čete in Cankarjevega bataljona. Vse skrivne zaloge so dokončno poromale med novoletnimi prazniki 1941-42 v Dražgoše, kjer jih je Cankarjev bataljon koristno uporabil v herojski dražgoški bitki. Nemci tega odnašanja orožja niso nikoli odkrili.

Ko so nemški okupatorji že v letu 1941 začeli seliti politično nezanesljive prebivalce Selške doline, se je mržnja in sovraštvo do njih začela naglo stopnjevati. Selili so poleg slovenske inteligence in predstavnikov strank JRZ in JNS tudi mnoge socialno ogrožene družine, da ne bi delale lepi deželi slabega vtisa. Med prvimi so bile družine: Franc Bogataj-Škovinc, Janko Bogataj, Blaž Gortnar — mežnar, Florjan Tavčar, Luka Dolenc-Crutov, Tone Lotrič-Renovcov in drugi. Pri prvih preselitvah je sodeloval krajevni občinski komisar Sepp Wünsche Hornitzky.

Ta je bil ob zlomu oskrbnik na veleposestvu bogataša Gustava Egra — sudetskega Nemca — v Železnikih in je bil glavni petokolonaš v Selški dolini. Govoril je slovensko. Zato je bil še bolj nevaren. Za svojo vdanost Hitlerju je prejel zaslužen plačilo še isto leto. Krogle iz partizanskih pušk so ga podrle v Jelovici na Mošenjski planini v eni izmed planinskih koč. Nemci so več kot teden dni čakali, da bi se kje pojavil, pa ga ni bilo. Vedeli so, da je odšel na lov v Jelovico, niso pa sprva verjeli, da bi tam partizani obračunali z njim, ko so se komaj pojavili v okolici Železnikov. Po 14 dneh brezuspešnega iskanja in povpraševanja za komisarjem Hornitzkym, se je pojavil na občini Mirko Ambrožič iz Dražgoš in povedal, da je odkril neznano truplo v bližini Mošenjske planine. Obvestilo je prinesel po navodilih partizanov.

Nemci so takoj organizirali odpravo po komisarja v Jelovico. Občinska uprava v Železnikih je po nalogu gestapa zbrala 25 mladih mož in fantov, ki so morali že naslednje jutro odriniti v Dražgoše, skupaj z nemškimi žandarji. V Prešenkovi gostilni v Dražgošah so odpravo sprejeli loški gestapovci — zloglasni Pfeifer — in drugi ter mati ustreljenega. Po kratkem opozorilu, ki ga je dal gestapovec Pfeifer, da bodo Nemci ob najmanjšem napadu partizanov postrelili vseh 25 navzočih Železnikarjev, se je kolona usmerila v strmine Dražgoške gore. Nihče ni spregovoril, le na tihem si je vsakdo delal načrte, kaj bo storil, če bo počilo. Na tihem je vsakogar grizla še ena skrb, kaj če bodo Nemci ob povratku iz maščevanja pobili celotno reševalno skupino. Res ni bilo nikomur do zabave in razgovora.

Hornitzkega truplo smo našli v gozdni globači v bližini Mošenjske planine. Pokrito je bilo s smrekovimi vejami in njegova mati ga je takoj spoznala. Na prestreljenih prsih je gomazelo in opravljalo svoje delo na tisoče črvov; spodnji del trupla pa je bil še nedotaknjen. Ker so krožile govornice, da je Hornitzky ljubimkal z Basajevo Tončko iz Selc in da je z njo pred dnevi

odšel na lov v Jelovico, smo bili vsak zase takoj na jasnem, kako je prišel pred partizanske puške. Basajeva, že takrat aktivistka, je ostala pri partizanih in je padla pri Crngrobu leta 1942, takrat, ko je padel narodni heroj Stane Žagar. Tudi Hornitzkega mati je nekaj vedela o sinovih ljubavnih avanturah in si je ob pogledu na truplo lahko mislila isto kot vsi ostali. Preden smo zavili truplo v šotorsko krilo in ga pripravili za transport, je stopila mati z gestapovci h kraju in se z njimi na kratko pogovorila. Čeprav nismo vedeli, kaj so govorili, smo občutili, da se je reševala naša usoda. Nemci so na svoj odrezavi način odredili očiščenje trupla in vse potrebno za prenos. Komisarju niso izkazali nobene časti. Kolona je izmenoma nosila v šotorsko krilo zavito truplo in se prav tako brez besed spustila v dolino, kot je prišla. Čutili smo nekakšno sprostitve zase, Nemcem pa smo od srca privoščili neprijetno situacijo, ker jim je mati njihove žrtve s svojo željo preprečila, da bi se znesli nad prebivalstvom.

Ta prva partizanska akcija na Jelovici je Nemce močno prizadela, za prebivalstvo pa je le ostala brez krvnega davka.

Že v naslednjih dneh je ljudi v Železnikih in Selcih pretresla druga novica. Mizarski pomočnik pri »Štolmarju« v Železnikih Štefan Luznar in njegov oče Janez Luznar iz Selc sta z mitraljezom vžgala na nemško motorizirano patroljo v bližini Selc. To je bilo okupatorju preveč. Sredi belega dneva odkrit napad, ki je le delno uspel. Za pobeg je bilo prepozno. Nemci so oba ujeli ter odvlekli v gestapovske zapore v Škofjo Loko. Hoteli so izvleči iz njih, kdo vse podpira partizane in kako je prišlo do likvidacije Hornitzkega. Pretrpela sta nečloveške muke. Nista pa ničesar in nikogar izdala. Gestapovec Pfeifer je oba, očeta in sina, vsa polomljena in pretepena pripeljal 1. septembra 1941 v Selca in ju ustrelil na mestu, kjer sta streljala na nemško patroljo. To sta bili prvi žrtvi okupatorja v Selški dolini. Imata spominski kamen tam, kjer sta dala življenje za svobodo domovine. To divjanje gestapa je nekoliko zavrlo delo takratnih aktivistov v Železnikih.

Vendar mladost ne bi bila mladost, če se ne bi bila spuščala v vedno nove akcije in nevarnosti; samo malo bolj previdno. Sedaj je že nastajalo sodelovanje terena z redkimi prvimi partizani, ki so se že stalno zadrževali v okolici Železnikov. Ogenj upora se je počasi, a trajno razplamteval. Tudi okupator je postajal vse agresivnejši. Vrtali so celo nazaj v dni razpada Jugoslavije in iskali tedanje prostovoljce, da bi se znesli nad njimi. Tako so odvlekli brata Marjana in Jožka Šmida — Šimencova dva — iz Železnikov, ki sta pozneje oba končala v krematoriju Dachaua.

Po likvidaciji nemškega komisarja Hornitzkega je bil na mesto župana in komisarja v Železnikih imenovan posestnik in usnjar Joško Demšar iz Železnikov. Demšar je funkcijo zelo nerad prevzel, vendar je ni mogel odkloniti, ker bi s tem izgubil zaupanje pri okupatorju. Na svojem mestu je predvsem kot dober gospodarstvenik skrbel za obnovo občinskih poti, pri čemer je zaposlil vse, ki so bili voljni delati. Obnovil in predelal je občinske pisarne in splošno skrbel za zunanji videz občine, da se je le mogel izmikati nemškemu potujčevalnemu delu. Uspešno je reševal razne nevarne zapletljajve med Nemci in nekaterimi družinami, ki so intenzivno delale za partizane. Po znameniti dražgoški bitki je kljub podivjanosti Nemcev, ki so uničili celo vas ter razgnali preživele Dražgošane na vse strani, uspel toliko, da je nekaj družin dobilo zatočišče v občini Železniki. Čimbolj se je krepil in širil upor ter moč in obseg OF, tem ostrejši so postajali ukrepi okupatorja, ki jih je deloma izvajala tudi občina s komisarjem na čelu. Tako je tudi Joško Demšar počasi, nehot

dobil osebne nasprotnike, ki so slednjič poskrbeli, da je kot drugi nemški župan padel pod partizanskimi krogami na sredi Železnikov 4. junija 1942. Po prizadevanju njegovih sorodnikov in njegove žene, ki je bila že tedaj aktivistka, tudi zanj Nemci niso streljali talcev.

Tretji komisar v Železnikih je bil Avstrijec Brunner, ki ni nikomur ničesar slabega prizadel in je iz Železnikov odšel v pokoj domov na Koroško; četrtri in zadnji nemški komisar v Železnikih Knaup je bil malo pred osvoboditvijo premeščen v Šentvid.

Upor se je širil in Selška dolina je imela ob koncu leta 1941 že večje število prvoborcev in aktivistov. Za Novo leto so se pojavili v Dražgošah borci Cankarjevega bataljona. Prišli so, da bi zajeli sapo po težkih bojih z Nemci na Pasji ravni in Bukovem vrhu v Poljanski dolini. S temi je skupina spredaj navedenih fantov kar takoj vzpostavila zvezo in v Dražgoše so na ramenih teh fantov prispeli zaboji ročnih granat in drugega orožja, ki so ga imeli po skrivališčih okoli Železnikov. Tudi Železnikarji so kmalu govorili o prisotnosti močne partizanske vojske v Dražgošah. Seveda so zanjo zvedeli Nemci, ki nekaj časa sploh niso na novico reagirali. Ljudje so ugibali, kaj bo in nekateri s strahom, drugi z optimizmom pričakovali razpleta. Nemci so bili na videz brezbrizni, medtem pa so zbirali policijske enote od blizu in daleč ter se pripravljali na spopad s partizani. Borci Cankarjevega bataljona so izrabili ta čas v vojaške in politične namene. Seme vstaje, ki so ga na blizu in daleč sejali iz Dražgoš in ga pozneje v tridnevni herojski borbi proti stokratni premoči sovražnika s krvjo podkrepili, je bogato obrodilo po vsej Gorenjski. Res so okupatorji pobili mnogo domačinov, ostale razgnali na vse vetrove in razdejali vas, da ni ostal kamen na kamnu, toda plazu vstaje ni ustavila več nobena, še tako krvava sila.

V Železnikih in po vsej Selški dolini so se oblikovali številni ilegalni aktivisti, ki so organizirano sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju. Edini zdravnik v Selški dolini dr. Strnadova iz Železnikov se je že v prvih začetkih pridružila uporu. Prenekeratemu borcu je na kaki skriti hribovski kmetiji rešila življenje in več nahrbtnikov z zdravili je po vseh mogočih poteh zapuščalo njeno hišo in po zanesljivih mladih ljudeh dosegalo partizanske enote. Nemci sodelovanja dr. Strnadove niso nikoli odkrili.

Med prvimi aktivisti so bili kmalu izbrani prvi komunisti in med mladinci prvi skojevci, ki so v letih 1942 in 1943 prevzeli funkcije v prvih formacijah ljudske oblasti. Na takih mestih so mnogi ostali prav do osvoboditve.

Nekdanja občina Železniki je dala ogromen prispevek narodnoosvobodilni vojski in plačala visok krvni davek, kot malokatera gorenjska občina v letih revolucije. V partizane so vojni obvezniki odhajali množično kot prostovoljci in prav tako množično so Nemci selili njihove svojce v letih 1943-44. Tako je tudi tujina požrla številne svojce partizanov in marsikatera hribovska kmetija je za vedno ostala prazna, da je ponekod danes celo zidovje že razpadlo.

Pri tolikšni aktivnosti starejših tudi najmlajši v Železnikih niso ostali brezbrizni. Skoraj vse partizanske družine so imele podmladek. Starejši so bili v partizanih, mlajši pa so se igrali vojsko in tanke in vse mogoče vojaške vaje, kot so videli pri Nemcih. Sovražniku ta otroška aktivnost ni bila sumljiva; otroci pa so po navodilih starejših bratov in sester s svojimi igrami opravljali kurirsko in obveščevalno službo v takih razmerah, kot je nihče od odraslih ne bi mogel. Ustanovili so prvi pionirski odred »Rdeča roža«, ki so

ga pozneje preimenovali v pionirski odred »Ratitovec«, kot se še danes imenuje v osnovni šoli v Železnikih. Po svoji aktivnosti so Železniki tedaj upravičeno nosili ime »Mala Moskva«.

Résumé

ŽELEZNIKI À L'ÉCROULEMENT DE LA YOUGOSLAVIE ET AUX PREMIERS DÉBUTS DE LA RÉVOLUTION

L'écrit présent décrit les événements dans le vieux bourg de forgerons, Železniki, avant l'écroulement de l'armée yougoslave et dans les premiers mois de l'occupation. L'auteur y parle de l'état d'âme des habitants pendant l'attente de la guerre, du pillage des dépôts militaires à l'écroulement de l'armée, de l'arrivée de l'armée italienne pendant la procession de Pâques, du commencement de l'occupation allemande, du rassemblement des armes pour les partisans, des premières déportations des habitants du bourg, de l'assassinat du commissaire de la commune, membre de la cinquième colonne et du sort des commissaires qui vinrent après lui, de la première résistance des habitants et des représailles de l'occupant, des inscriptions des premiers partisans, de l'aide de la doctresse du bourg et de la fondation du détachement des pionniers.